

Грачаница

ПРОСТОР И ОБЛИЦИ

Велика дела наше старе уметности на различите начине су запамљена и у културној историји и у историји уметности: било као целине, било по архитектури, сликарству, или по некој уметничкој, културној или историјској појединости. Када се размишља о Грачаници има се у виду, пре свега, њена архитектура. Постављена у шири или ужи уметнички круг свога времена, Грачаница је градитељско дело несвакидашње вредности.

Архитектура Грачанице је веома различито схватана и доживљавана. Грачаница је идилична разгледница једног романтичног мита; символ једног далеког уметничког трајања, час нестварног, час веома присутног у нашој савременој културној историји. Грачаница је такође школска слика византијске архитектуре, схваћене оквирно, магловито и егзотично. У популарним представама, Грачаница је неизбројани скуп живописних купола, разуђен споредним облицима, склопљен у панорами изван простора и перспективе. У Грачаници се, када је ликовни доживљај, тражи властита мисао о складу облика, о мерама простора, о смислу стварања.

Архитектура Грачанице је остављала нарочит утисак такође на угледне историчаре уметности. Рационални Габриел Мије примећује разлику између унутрашњег и спољњег решења Грачанице. Спољни облици не одговарају у појединостима унутрашњој структури цркве. По мишљењу Мијеа, унутрашњи простор је жртвован спољњем изгледу Грачанице, али је тиме остварено значајно дело, у исти мах складно и сложено, гипко и снажно, сједињујући љупкост кривих линија и чврстину планова, који стреме у висину. Мије наводи паралеле за појединости грачаничке архитектуре да би истакао оригиналност целине.¹ Образовани Луј Бреје збуђен је лепотом грачаничке цркве. Он види у грачаничкој равнотежи маса племенитост која је својствена јелинском духу; у сложеном вертикализму остварење које се приближава најбољим темама готске архитектуре; у реализацији грађевине вештину која је својствена најбољим византијским мајсторима; у целини изразиту оригиналност.² Млади Ђурђе Бошковић снажно доживљава унутрашњи простор Грачанице. У поређењу са другим споменицима тога времена, он Грачаницу издваја по мистици и мистериозности. У Грачаници њега узбуђује посебан доживљај: осећај божанске присутности у овом сложеном простору.³ На Грачаници се сви заустављају, макар узгред; она је у токовима свих размишљања о нашој ста-

¹ G. Millet, *L'Ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 102-106.

² L. Bréhier, *Утисци из Грачанице* (Impressions de Gračanica), Старица IV (1926-1927), 3-8.

³ G. Bošković, *Deux églises de Milutin: Staro Nagoričino et Gračanica*, L'Art byzantin chez les Slaves, I, 211-212.

рој уметности; уписује се у све озбиљне и популарне, па и краће антологије европског градитељства. Једноставна у појединостима облика и структуре, сложена у целини, грађена у византијској традиционалној техници, својствена у ликовном изразу и неочекивана као непосредан ликовни доживљај, магична у међусобним односима делова и размерама целине — који мерама простора дају ирационалан значај — свечано наративна, невелике дужине, ширине и висине, Грачаница доиста стоји у врховима српске, византијске и европске архитектуре средњег века.

Иако много запажана, Грачаница нам је непотпуно позната. Тек недавно је озбиљније проучавана, али у науци још увек нису представљени исходи ових проучавања.⁴ Историја Грачанице је позната у крупним обрисима. Изузетна је само утолико што се грачаничка црква очувала до наших времена у готово првобитном облику, иако је саграђена на тлу које је доживело више тешких политичких потреса. Грачаницу подиже краљ Милутин у другој десетини XIV века, највероватније 1315. године, наместо дотрајале цркве Св. Богородице, уз коју је било седиште епископије липљанске.⁵ У живот Грачанице дубље се, изгледа, заседају тешка него добра збивања.⁶ Данас је Грачаница у рукама конзерватора, који треба да јој поврате што је могуће више од првобитног изгледа.

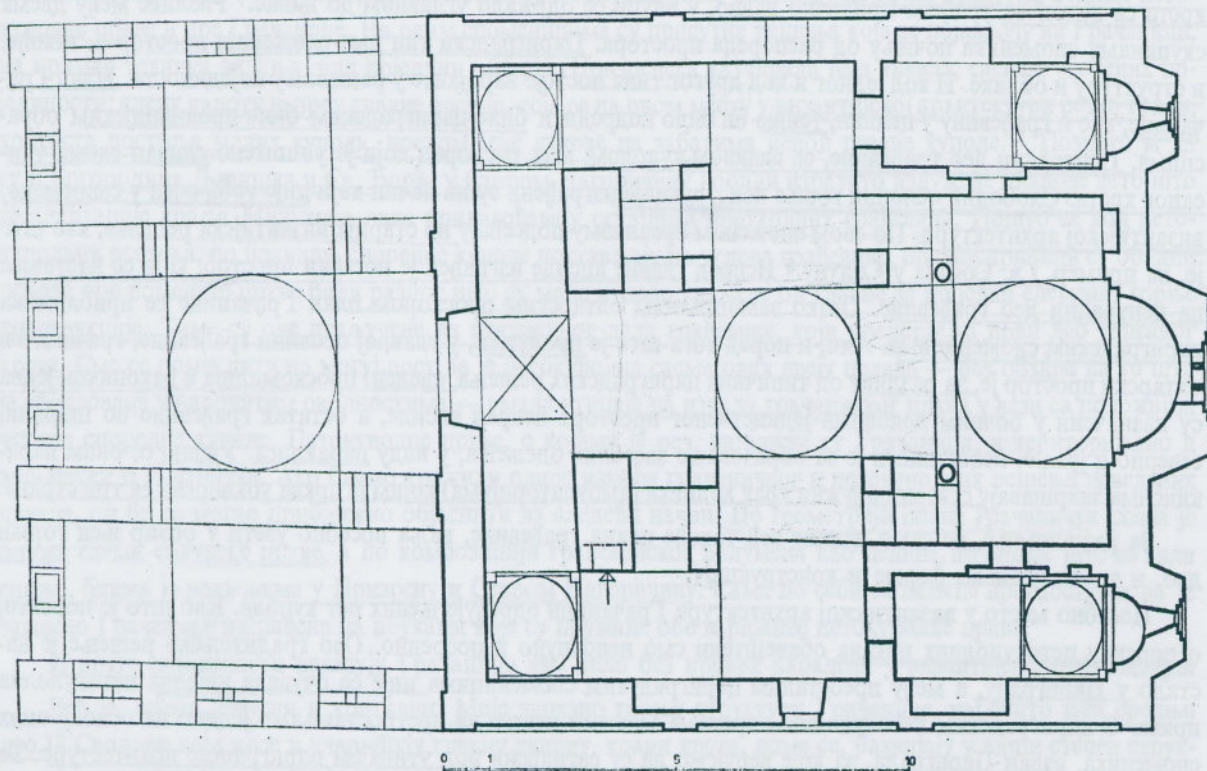
Грачаница је дело византијских градитељских концепција. Прикључује се великом броју споменика саграђених по градитељској схеми која је толико карактеристична за средњовизантијску архитектуру да је постала њен синоним. Добро су познати основни елементи ове схеме. На правоугаоној основи затвара се симетричан простор, на чијој средини стоји у структури, висини и облицима доминирајућа купола, коју носе четири ступца. Остатак простора покрива се сводовима и луковима, који су у погледу простора и кон-

⁴ Завод за заштиту споменика културе АП Косова и Метохије организовао је истраживање и конзервацију Грачанице. До данас нису објављени резултати ових радова. Само Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Београд 1966, 73 и нап. 392, укратко и уз пут, обавештава о резултатима испитивања спољне грачаничке припрате. Вуловић потврђује мишљење В. Петковића (*Преглед црквених споменика кроз њихову историју српског народа*, Пос. изд. САН 157, Београд 1950, 76) да је ова припрата сазидаана врло брзо после завршетка цркве. У току поменутих радова, Вуловић, у основним оквирима, реконструира првобитне облике грачаничке припрате. Међутим, у овом чланку неће бити речи о припрати. Архитектура грачаничке припрате је очигледно тема за себе. Осим тога, природно је очекивати потпунији извештај о радовима на припрати.

⁵ Основни извор по коме се одређује време зидања Грачанице јесте Грачаничка повеља, која је исписана на западном зиду јужног параклиса Грачанице. Текст повеље објављен је, у целини или делимично, више пута. Такође је у више махова писано о времену настанка Грачанице. Уп. М. Пурковић, *Прилози српској историји*, Гласник СНД XXI (Скопље 1940) 162, нап. 2. М. Пурковић, н. д., 166, који је последњи писао о овом питању, налази, са јаким разлозима, да је црква „сазидаана после довршетка Бањске, а пре смрти краља Драгутина, највероватније у другој половини 1315 г.“. Према писању архиепископа Данила II, црква је била посвећена Благовештењу. Животи краљева и архиепископа српских од архиепископа Данила II, превео Л. Мирковић (изд. СКЗ, Београд 1935) 104. По каснијим записима црква је посвећена Успењу Богородице. Уп. М. Петковић, н. д., 74.

⁶ М. Петковић, н. д., 75, објавио је преглед писаних вести о Грачаници, по којима се прати њена историја. После 1371, а пре 1383. манастир је страдао и том приликом је изгорео пирг у коме су се чувале књиге. Грачаницу је потом обновио архиепископ Симеон. Грачаница је и касније страдала. После коначног пада Новог Брда под Турке Грачаница је у тешком положају; њен митрополит Венедикт Цреповић бежи у земље Деспота Ђурђа. У XVI веку враћа се живот у манастир, о коме се нарочито стара митрополит новобрдски Никанор. Године 1539. у Грачаници је смештена штампарија (уп. Р. Грујић, *Прва штампарија у Јужној Србији 1539 године, на Косову Пољу у манастиру Грачаници*, Гласник СНД XV—XVI, 81-96. У овом чланку Грујић даје претходну историју Грачанице). У октоиху који је овде штампан објављује се познати дрворез цркве манастира Грачанице (Р. Грујић, н. д., сл. 2). Треба скренути пажњу на детаљ на овом дрворезу који данас не постоји на цркви. То је отворени звоник изнад припрате, који је вероватно био дрвене конструкције. Године 1570. по налогу патријарха Макарија, а трудом његовог братаца херцеговачког митрополита Андонија, живописана је грачаничка припрата. Тада су, затварањем отвора, измењене фасаде ове грађевине. Касније се у Грачаници веома пажљиво бележи свака помоћ манастиру, нарочито у књигама и другим црквеним предметима. У другој половини XVIII века манастир је поново у тешком стању.

Поред напред наведене литературе, за Грачаницу в. такође малу монографију Д. Милошевић: *Грачаница*, Београд 1960, са прегледом литературе на крају.

1 Грачаница, основа цркве и спољне припрате (основа припрате нацртана је схематично)

струкције, а исто тако и споља, у облицима подређени куполи. Грачаница има, сем средње, четири мање куполе на угловима. Тиме се она такође прикључује типу средњовизантијске петокуполне цркве. Уз византијске грађевине такозваног „централног плана“, о којима је реч, честа је појава анекса. Грачаница их у суштини нема. Простор цркве је затворен и компактан. Три апсиде, на источној страни, ненаметљиво обележавају положај олтарског простора, а спољна припрата, накнадно саграђена, није органски везана са црквом. Грачаница је у целини грађена у оновременој византијској градитељској техници. Од темеља до највеће калоте, материјал, зидање и начин конструисања произашли су из дуготрајног византијског градитељског искуства. Исто тако у спољној обради на Грачаници се препознају обележја оновремене византијске архитектуре. Фасадне површине су изграђене ритмичним каменим блоковима, уоквиреним појасевима од опеке, по систему који је настао и трајао у византијској архитектури у Грчкој. Ближи су солунским, па и цариградским паралелама, венци, тамбури купола, прозори, грађени у опеци. Испртавање унутрашње структуре грађевине на фасадама, такође традиционално обележје византијске архитектуре, остварено је на Грачаници у духу решења која настају крајем XIII и почетком XIV века. Најзад, поједини облици на грађевини, посматрани за себе, или су из круга општијих елемената старије и савремене византијске архитектуре или су слични појавама у архитектури одређених подручја.

Међутим, Грачаница и у целини — у погледу опште замисли простора, структуре и формалне композиције — и у појединостима, стоји само у општим оквирима, само до одређене мере, у савременим токовима византијске архитектуре. Она јесте значајна по вредностима које су у њој добиле до тада познате, остварене замисли византијске архитектуре, али је изузетна као ново решење и нов, јединствен домет градитељског и ликовног израза византијског подручја у ширем смислу.

Архитектонско решење, које је познато у историографији византијске архитектуре као крстообразна црква или уписани крст са куполом, настало у Цариграду негде на почетцима средњовизантијског периода, мења се и дограђује у распореду простора, у структури, у композицији маса и површина, до последње етапе византијске архитектуре. Оквирно груписање споменика око престоничког и провинцијског типа уписаног

крста са куполом, урађено прилично давно, у науци се одржало углавном до данас.⁷ Разлике међу двема скупинама споменика почињу од распореда простора. Цариградски тип има сложенији простор а, такође, и структуру и облике. И код једног и код другог типа постоје варијанте у решавању појединости. План Грачанице, као и грађевину у целини, тешко би било подредити било цариградским било провинцијским обрацима. Централни део грађевине, са главном куполом, има распоред који је уопштено сличан схеми уписаног крста. Слободни ослонци горње конструкције изграђени су на начин који није уобичајен у савременој византијској архитектури. По свом сложенем организму подсећају на старија византијска решења, као што је, на пример, Св. Софија у Солуну.⁸ Испред главне апсиде изграђен је посебан простор, који се наставља на централни део грађевине. Овако замишљеним олтарским простором план Грачанице се приближава цариградским споменицима. Али, и поред тога што је продужен, у главној осовини грађевине, грачанички олтарски простор је, за разлику од типичних цариградских решења, сведен: проскомидија и ђаконикон једва су назначени у бочним деловима јединственог простора испред апсиде, а остатак грађевине по ширини, северно и јужно, искоришћен је за образовање засебних одељења, у виду параклиса. Уједно се овим параклисима завршавају северни и јужни крак ходника (амбулаторијума) којим је црква уоквирена са три стране.

За разјашњење, не само целине већ такође плана грађевине, ваља посебно узети у обзир њен горњи део, и то подједнако форме и конструкцију.

Посебно место у византијској архитектури Грачанице одређује њених пет купола. Као што је познато, о пореклу петокуполних цркава обавештени смо непотпуно и посредно. Ово градитељско решење је настало у Цариграду, а међу преосталим цариградским споменицима није се очувала ниједна петокуполна црква. О цариградским петокуполним црквама можемо нешто да претпостављамо једино на основу оних споменика, изван Цариграда, за које верујемо да су саграђени под утицајем цариградске архитектуре. То би могле бити, на пример, црква Св. Пантелејмона у Нерезима, или солунске цркве. Ма колико петокуполни завршетак средњовизантијске крстообразне цркве представљао тему формалне композиције, његов смисао је морао бити симболичне природе. У радовима, који се односе на петокуполне цркве, доста је наглашено размишљање о статичко-структуралној вредности четири угаоне куполе у склопу горње конструкције као целине. У суштини је статички значај угаоних купола, по правилу скромних димензија, сасвим мали. Оне су грађене лако, без нарочитих радова на доњој конструкцији. Њихова појава не ремети равнотежу и чврстину уобичајених система горње конструкције у којима се оне појављују, нити су сличне грађевине које немају угаоне куполе друкчије обрађене, било у погледу горње конструкције било у погледу структуре која носи ову конструкцију. Однос споредних према средњој куполи одређиван је очигледно у зависности од опште замисли простора и плана грађевине или композиције облика. Византијске петокуполне цркве сврстане су у групе према положају споредних купола. Грачаница би припадала скупини цркава код којих угаоне куполе стоје на обимном ходнику (амбулаторијуму), као што су, на пример, солунски Св. Апостоли.⁹ Јасно је да се Грачаница може прикључити овом типу грађевине само условно. Оно што код ње посматрамо као обимни ходник само је у извесној мери засебан простор. Он јесте одвојен од централног дела цркве западним ослонцима горње конструкције, такође је сводном конструкцијом обележен као посебан простор, али су му северни и јужни део пресечени попречним сводовима централног дела грађевине, а сем тога изравно је укључен у организам грађевине, што се лако примећује у спољњем изгледу целине. На изградњу градитељске концепције Грачанице могли су утицати солунски Св. Апостоли, поготово што су Грачаници блиски по времену настанка. Поред плана, о коме је било речи, поменимо као сличне појединости, куполе

⁷ Као што је познато, карактеристике овог архитектонског решења, разлике између престоничке и провинцијске варијанте, као и основну распрострањеност споменика, дао је G. Millet, *L'École grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 55-94.

⁸ За Св. Софију у Солуну уп. Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, Pl. XXXVI.

⁹ Оваква систематизација петокуполних цркава потиче од А. Орландоса, 'Η Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, 'Αρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν μνημεῖων τῆς Ἑλλάδος, Α' 2 (1935), 139-151.

или облике прозора.¹⁰ Међутим, пре свега, не треба занемарити чињеницу да краљ Милутин подиже петокуполне цркве и пре Грачанице. На овим споменицима су присутна решења која се појављују на Грачаници, на пример техника зидања, или поједини облици. Призренска катедрала има таквих, сасвим особених појединости: слепоу калоту испред главне апсиде, која се на овом месту у византијској архитектури ретко гради, коцкаста постоља малих купола, преломљене лукове на забатима испод главне куполе.¹¹ Познато је да су и Богородица Љевишка и Св. Ђорђе у Старом Нагоричину добили изразито издужене планове зато што се адаптације краља Милутина овде прилагођавају остацима претходних грађевина. Пошто се код петокуполних решења, по правилу, споредне куполе постављају на углове грађевине, по свој прилици су облици основа обе поменуте цркве били разлог што су мале куполе удаљене од главне за по један елеменат горње конструкције. Тиме су оне искључене из централног дела грађевине, који представља први део уписаног крста. Сме се помислити на могућност да је петокуполна схема ових двеју цркава — без обзира на то што је образована у нарочитим околностима — имала утицаја на израду грачаничког плана у вези са положајем четири споредне куполе. Петокуполне цркве, о којима је реч, најближе су Грачаници, и територијално и временски и уметнички. Ако бисмо тражили однос између грачаничког и петокуполних решења наведених цркава, он би се могао приближно објаснити на следећи начин. По геометрији плана грачаничка схема је ближа схеми солунске цркве, а по композицији грађевинског волумена као целине, по ономе што се види споља, ближа је решењима у Призрену и Старом Нагоричину. Сама по себи се намеће претпоставка да је замисао Грачанице изграђена на поукама које су пружале обе варијанте петокуполне цркве.

И друге појединости исказују Грачаницу као дело без правих паралела у византијској архитектури.

Већ је, веома искусни и критични, Мије запазио горњу структуру Грачанице, нарочито њен средњи део.¹² Сводови који носе и учвршћују главну куполу, краци крста, ломе се, развијају у виши степен структуре, превазилазећи византијско градитељско искуство. Саграђени су двоструки, двостепени, укрштени сводови испод куполе. Куполу непосредно носе виши сводови, виши уписани крст, који се пружа у ширини и дужини централног дела грађевине. У продужетку кракова вишег налазе се сводови нижег крста, који забатима стоје на обимним зидовима грађевине. У цркви се подужни крак нижег крста не види; његов западни део покрива катихумену, а источни калоту испред главне апсиде. Описана структура наметнула је изградњу сложених слободних ослонаца. Тако су они настали, у облику који имају, као последица горње конструкције, па су стога без паралела у савременој и не стоје, по свој прилици, ни у каквој вези са сличним конструкцијама у старијој византијској архитектури.

Двостепена горња конструкција омогућила је, у облицима, изградњу јединственог грачаничког пирамидалног завршетка, у коме је остварена идеална ликовна представа византијског просторног и конструкционог структурализма. Облици су слика, овде идеална слика, унутрашњег распореда простора и конструкције. При томе се сваки део система јасно издваја и наглашава и, уједно, подређује целини.

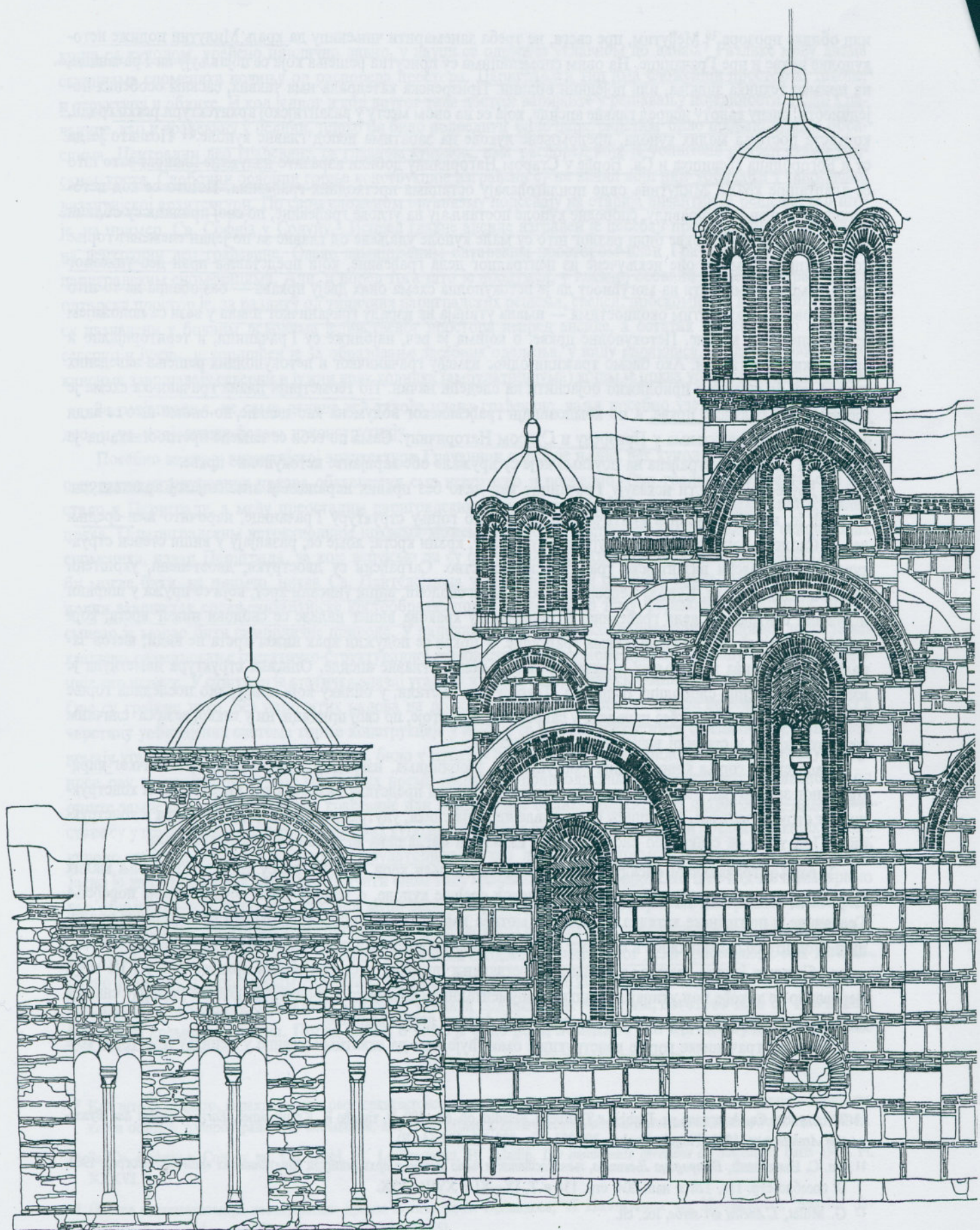
У горњој грачаничкој фасади — да тако назовемо њен кров — учљива су коцкаста постоља малих купола и преломљени лукови на забатима испод средње куполе, о чему је било речи поводом поређења Грачанице и призренске катедрале. Оба ова мотива имају свакако порекло у рашкој градитељској традицији. Уопште се самониклост и смелост, које су испољене у вертикалној композицији грачаничких купола, могу објаснити једино свесним уважавањем остварења до којих је стигла рашка архитектура у XIII веку. Вероватно се такође под утицајем рашких монументалних споменика у грачаничке фасаде уграђују снажни камени блокови, који доприносе да полихромија фасада делује мирније.

Природа грачаничке горње конструкције омогућује нам да схватимо новине у решењу простора, које

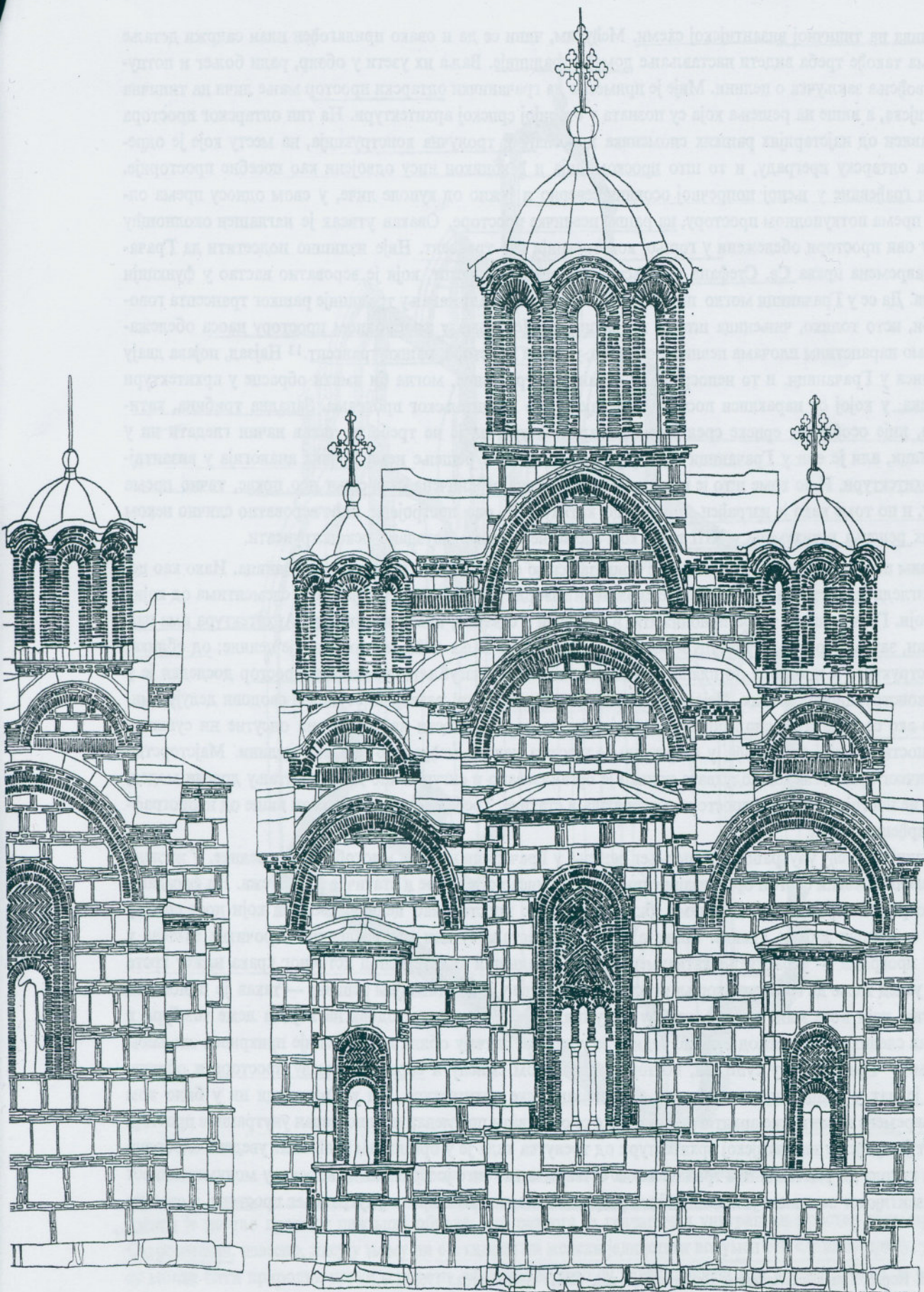
¹⁰ За солунске Св. Апостоле уп. Diehl, Le Tourneau, Saladin, op. cit., 199. B. такође R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1965 (Penguin Books), 300-302, Fig. 108, Pl. 183 (A, B).

¹¹ Уп. С. Ненадовић, *Богородица Љевишка, њен постанак и њено место у архитектури Милутинових времена*, Београд 1963. В. посебно стр. 118, 128 и нап. 204, стр. 134 и Т. IX—XI и XVIII—XIX.

¹² G. Millet, *L'Ancien art serbe*, loc. cit.

0 1 5 10

3 Грaчaницa, јужнa фaсaдa

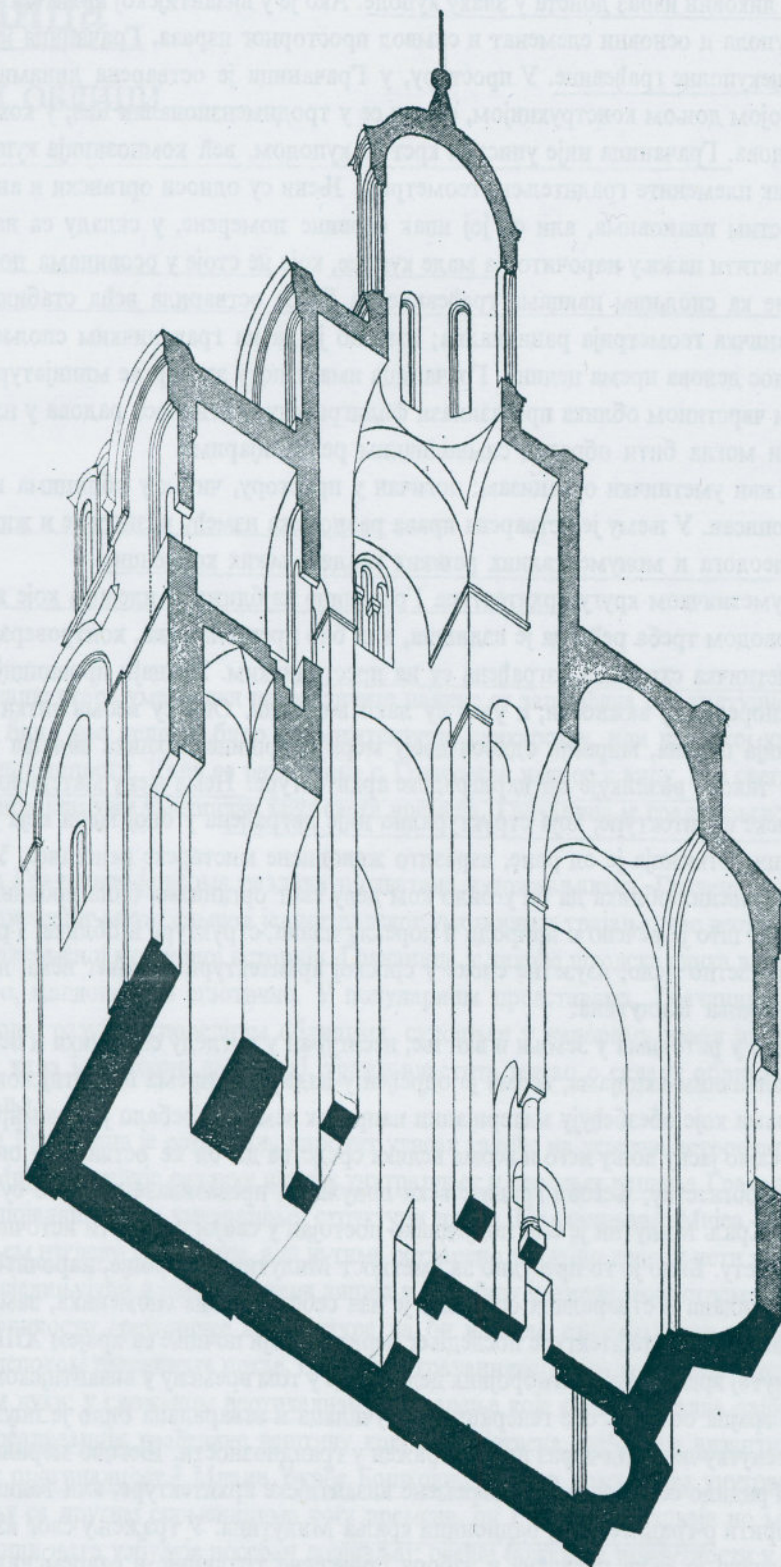
0 1 5 10 2 Грaчaницa, иcтoчнa фaсaдa

се заснива на типичној византијској схеми. Међутим, чини се да и овако прилагођен план садржи детаље у којима такође треба видети настављање домаће традиције. Ваља их узети у обзир, ради бољег и потпунијег свођења закључка о целини. Мије је приметио да грачанички олтарски простор мање личи на типична византијска, а више на решења која су позната у старијој српској архитектури. На тип олтарског простора који зависи од најстаријих рашких споменика подсећају и тролучна конструкција, на месту које је одређено за олтарску преграду, и то што проскомидија и ђаконикон нису одвојени као посебне просторије. Делови грађевине у њеној попречној осовини северно и јужно од куполе личе, у свом односу према олтару и према поткуполном простору, на рашке певничке просторе. Овакав утисак је наглашен околношћу што су ови простори обележени у горњој конструкцији као трансепт. Није излишно подсетити да Грачаници савремена црква Св. Стефана у Бањској има прави трансепт, који је вероватно настао у функцији певница. Да се у Грачаници могло помишљати о извесном задржавању традиције рашког трансепта говорила би, исто толико, чињеница што се и у познијим Дечанима у тробродном простору наоса обележавају само парапетним плочама певнице, односно, у схеми простора, рашки трансепт.¹³ Најзад, појава двају параклиса у Грачаници, и то непосредно у организму грађевине, могла би имати обрасце у архитектури XIII века, у којој су параклиси постали уобичајени део градитељског програма. Западна трибина, катихумена, није особеност српске средњовековне архитектуре, па је не треба на такав начин гледати ни у Грачаници, али је она у Грачаници тако уграђена да за ово решење нема правих аналогја у византијској архитектури. И по томе што је грачаничка катихумена ограничена на средњи део цркве, тачно према олтару, и по томе како је изграђен приступ до катихумене, ово постројење биће вероватно слично неком од оних решења катихумене у XIII веку, која данас не можемо поуздано реконструисати.

Овим што је изложено схематично је приказан само оквир из кога је настала Грачаница. Иако као целина изгледа једноставна, она је сувише сложена и изворна да би се могла објаснити елементима од којих се састоји. Грачаница се треба приближити, и у фигури и стварно, инверзним путем. Архитектура има најпре план, затим простор, структуру и облике. У Грачаници ваља поћи од концепције целине: од облика, преко структуре и простора до плана. Привидно замршен и изгубљен унутрашњи простор доследан је у својој конструкционој логици. Неједнаке висине компартимената, развијени ступци и сводови делују смишљено ако се полази од спољашњости, у чијој изузетној сложености не постоје ни одсутне ни сувишне појединости, у којој су, такође, у савршеним односима делови међусобно и према целини. Мајсторство грачаничког градитељског подухвата толико је организовано и сигурно као да је у питању дрвени модел, за који не постоје проблеми простора, материјала и статике. Требало је за њега имати више од иконографски утврђеног плана.

Разлике између унутрашњег и спољњег решења у Грачаници нису ни многобројне ни велике. У изгледу су исказани основни систем организације простора, замисао структуре и статичка равнотежа. На фасадама су непосредно изражени, у облицима, битни елементи: простор као целина, сводови који носе средњу куполу и њихови забати, апсиде. Мања адаптирања настала су или као последица нарочитих захтева у оквиру програма — уграђивање катихумене испод западног и калоте испод источног крака нижег крста — или услед жеље да се унутра горња конструкција изведе у једноставнијем решењу — такав је однос код волумена, који носе мале куполе, између подужних полуобличастих сводова на којима леже тамбури и спољних слепих arkada испод купола. Једино је у другом случају облик конструкције прикривен спољном формом. У Грачаници, у суштини, постоји у одређеном смислу и сарадња између простора и облика. Оквир је дат у концепцијама средње и позновизантијске архитектуре. Ни у Грачаници ни у било ком делу савремене византијске архитектуре не може се очекивати прегледан и једноставан унутрашњи простор. Дуг пут је пређен у византијској архитектури од тренутка када је у организам грађевине уведена слободно стојећа купола до уметничких и градитељских остварења као што је Грачаница. Класичну монументалност рановизантијског заменила је иконаграфска разуђеност позновизантијског унутрашњег простора, а спољни

¹³ Уп. В. Кораћ, *Градитељска школа Поморја*, Пос. изд. САНУ 384, Београд 1965, 133.

4 Грачаница, пресек кроз цркву (детали су нацртани схематично)

изглед је постао предмет пажљиве обраде. Без разлога је грачанички унутрашњи простор занемариван. Савременици, извесно, нису у њему ни очекивали ни желели јединствен волумен већ сложену причу, у којој су могли бити природни нагли и снажни ефекти, као што су велика висина или велика дубина, и уопште промене у ритму.

Грачаница је као ликовни израз доиста у знаку куполе. Ако је у византијској архитектури, у току вишевековног развика, купола и основни елеменат и символ просторног израза, Грачаница је савршена представа византијске вишекуполне грађевине. У простору, у Грачаници је остварена динамична композиција целине: куполе, са својом доњом конструкцијом, слажу се у тродимензионалан низ, у коме су цезуре калкански завршеци сводова. Грачаница није уписани крст са куполом, већ композиција куполних волумена. Грачаница је споменик племените градитељске геометрије. Њени су односи органски и антропометријски. Компонована је у чврстим плановима, али су јој ипак осовине померене, у складу са начелима оптичке равнотеже. Треба обратити пажњу нарочито на мале куполе, које не стоје у осовинама поткуполних волумена већ су померене ка спољним ивицама грађевине да би се остварила већа стабилност целине. Не знамо да ли је грачаничка геометрија рационална; извесно је да на грачаничким спољним површинама треба проучавати однос делова према целини. Грачаница има лепоту златарске минијатуре, али не у техници. Структуралном чврстином облика превазилази филигранску суптилност радова у племенитом материјалу. Грачаница би могла бити образац симболичним реликвијарима.

Грачаница је снажан уметнички организам: логичан у простору, читак у облицима и миран у површинама, иако је живописан. У њему је остварена права равнотежа између разигране и живописне архитектуре из времена Палеолога и монументалних рашких градитељских концепција.

У византијском уметничком кругу архитектура Грачанице најближа је идејама које владају у Солуну и Цариграду. Тим поводом треба рећи да је излишна, или бар пренаглашена, контроверза Солун или Цариград. Солунска уметничка схватања изграђена су на престоничким. Утицаји провинцијске Грчке на солунску архитектуру споредне су важности, и увек су лако видљиви. Они су веома читки и на Грачаници. Били би то затворенија целина, мирнији односи двеју мера површине, техника зидања фасада и понеки облик. Грачаница се такође разликује од цариградске архитектуре. Нема њену материјалну прецизност. Одваја се и од солунске архитектуре, која структурално није дограђена у оној мери која је у том погледу остварена у Грачаници. Отменија је од ране, изразито живописне мистарске ренесансе. У исти мах, Грачаница је сувише префињених облика да би у било ком делу свог организма била провинцијски споменик.

Имајући у виду све што је речено о природи и пореклу плана, структуре и облика, Грачаницу можемо оценити једино као изузетно дело, изузетне епохе у српској архитектури средњег века, необично богатог и необичног мецене краља Милутина.

Готово непрекидно у ратовима у земљи и ван ње, несигуран у погледу савезника и непријатеља, динамичан и вешт у појединачним акцијама, веома је одређен у надирању према византијском југу и, чини се, веома успешан у мерама које обезбеђују материјални напредак земље. Требало је у немирним политичким приликама имати не само јасну вољу него и веома велика средства да би се остварило оно што је учинио Милутин. По броју и богатству, његови градитељски подухвати превазилазе све што су учинили његови претходници заједно. Краљ Милутин је био подједнако постојан у својој оданости источној цркви и византијском уметничком свету. Било је то пресудно за уметност Милутинове Србије, нарочито за архитектуру. Једна генерација поручилаца и стваралаца оставила је иза себе дуги низ споменика, замишљених и изведених по начелима византијске архитектуре последњег периода, који почиње са крајем XIII века. По опсегу напора и по непрекинутој вредности многобројних дела нигде у том времену у византијском свету није више остварено. Уочљиво трајна особина ове генерације поручилаца и стваралаца било је поуздано осећање за меру. Ни у једном тренутку ликовни израз није потражен у грандиозности. Његово мерило била је складна и свечана нарација. Градило се у токовима савремене византијске архитектуре, али толико особено да би се можда могло говорити о градитељској радионици краља Милутина. У тражењу свог израза, генерација, о којој је реч, подједнако је била поуздана у избору проверене традиције и савремених вредности. Као што, у оквиру опште Милутинове политике, неће бити случајна околност што се владарске донације упућују било старим катедралним седиштима било црквама нарочито уважаваних култова, тако се не чини нимало необичним то што у архитектури тадашњих српских земаља нема изразитих падова. Грачаница је завршно и најзрелије дело ове генерације.